

Дмитро Гапоненко

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НІЖИНСЬКОГО БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ (XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті аналізуються історичні джерела, які мають важливе значення для вивчення історії, господарської і культурно-просвітницької діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря (XVIII – початок XX ст.)

Ключові слова: Ніжинський Благовіщенський монастир, архівні матеріали, опубліковані джерела, архітектурний ансамбль, предмети церковного культу.

В умовах становлення сучасної української історичної науки важливого значення набуває звернення до проблем, пов'язаних з православними обителями, для вивчення яких науковцям необхідний поглиблений і детальний аналіз широкого масиву як опублікованих, так і архівних матеріалів. В історичній літературі з питань розвитку православних монастирів Лівобережної України особливістю джерельної бази залишалася її нерозробленість, що потребувало, з одного боку, залучення більшого обсягу практично всіх їх видів, а з іншого – суттєвого вдосконалення аналітичного і синтетичного вивчення останніх.

Починаючи з середини XIX ст. дослідники залучили до наукового обігу і опублікували значну кількість документального матеріалу, пов'язаного з історією та діяльністю православних монастирів Лівобережної України, у тому числі й Ніжинського Благовіщенського. Більшу частину з них розміщено в археографічному виданні під назвою «Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комисиею для разбора древних актов», зокрема у ньому широко розглядаються відносини української православної церкви і Гетьманського уряду наприкінці XVII ст. як з російськими правителями, так і Московським патріархатом¹.

Важливим джерелом для вивчення історії і розвитку українських монастирів упродовж тривалого періоду були опубліковані зібрання законодавчо-розпорядчих актів державних та церковних установ Росії – «Полное собрание законов Российской империи». Серед великої кількості законодавчих норм ціла низка актів характеризувала особливості підготовки і проведення церковної реформи на початку XVIII ст., а також її логічне завершення, що знайшло свій прояв у секуляризації церковних володінь і ліквідації значної кількості монастирів. Разом з тим чимало документів регулювало подальший розвиток усіх духовних осередків імперії упродовж XIX ст.²

Важливими джерелами з господарської діяльності як Ніжинського Ветхоріздвяного, так і Благовіщенського монастирів у другій половині XVII – XVIII ст. залишалися описово-статистичні матеріали³, які містили цінну інформацію про особливості сільськогосподарської діяльності і промислове виробництво, а також про стан монастиря в середині XIX ст.

До означеної групи документів слід також віднести повний текст цілого ряду універсалів українських гетьманів від Б. Хмельницького до Д. Апостола, а також грамоти Московського царя Олексія Михайловича на підтвердження права власності нерухомим майном монастирю Різдва Пресвятої Богородиці, розміщених у праці М. Василенка «Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии»⁴.

Для висвітлення окремих аспектів історії обителі залучена опублікована епістолярна документація і духовні проповіді С. Яворського, завдяки чому можна чітко про-

© Гапоненко Дмитро Іванович – кандидат історичних наук, в/о доцента кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

слідкувати особливості його діяльності, відносини з іншими церковними ієрархами та особисті настрої преосвященного за часів перебування на чолі російської православної церкви⁵. Загалом означений вид джерел представлений також у справах фондів архівних установ, детальна характеристика яких наведена далі.

Також належить приділити увагу публікації історичних джерел у виданні «Труды Черниговской губернской архивной комиссии», в якому наголошується на господарській і торговельній діяльності обителі, а також наводяться дані про кількість монастирських селян⁶.

Цілий ряд важливих документів, що мають відношення до історії монастирської бібліотеки, опубліковано у додатках до праці С. Маслова «Библиотека Стефана Яворского»⁷. Серед них найважливіше місце займають каталоги бібліотеки митрополита, завдяки яким удалося точно встановити як кількісний, так і змістовий склад зібрання; заповіді преосвященного про передачу бібліотеки до обителі і настанови щодо її утримання; розписки різних духовних осіб про відлучення і передачу окремих книг їхнім справжнім власникам; укази Синоду про переведення книг до Харківського колегіуму і відібрання монастирських коштів та клопотання архимандритів обителі щодо її повернення.

Про діяльність монастирських настоятелів повідомляють календарі-довідники, в яких наводяться дані про склад Ніжинського братства Божої Матері всіх скорботних радості. Іншою особливістю означених видань стала характеристика особливостей сільського господарства і промисловості в цілому по регіону⁸.

Першорядне значення у вивченні теми має використання широкого масиву архівних джерел, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву у місті Києві, Державному архіві Чернігівської області та Ніжинській філії Державного архіву Чернігівської області. Матеріали з даної проблематики включають широке коло письмових джерел, серед яких: універсали українських гетьманів і козацької старшини, царські грамоти і фундаційна документація; матеріали, що характеризують внутрішнє оздоблення храмів і приміщень Ніжинського Благовіщенського монастиря, його економічне становище і шляхи формування нерухомої власності; статистичні описи церковного майна, предметів інтер'єру, ризниці, бібліотечного зібрання тощо.

До найбільшої і однієї з найважливіших груп архівних джерел, що мають першочергове значення для розкриття питань дослідження, відносяться матеріали Центрального державного історичного архіву у місті Києві, зокрема фонду «Ніжинський Благовіщенський Красноостровський чоловічий монастир» (ф. 145). У незначному за розміром об'ємі фонду (138 справ) виявлено важливі документи, які здебільшого стосуються напрямків господарської діяльності і характеризують основні шляхи формування монастирського нерухомого майна у період 1653 – 1786 рр. У цілому справи фонду можна поділити на дві великі групи. До першої належать акти, які видавалися на ім'я Ветхоріздвяного монастиря впродовж 1653 – 1715 рр., відповідно до складу другої входять документи, що стосуються будівництва і діяльності Благовіщенської обителі з часу її заснування до секуляризаційної реформи 1786 р.

Якщо звернутися до глибшого аналізу, то одиниці збереження можна поділити на окремі підгрупи. Що стосується обителі Різдва Пресвятої Богородиці, то насамперед слід виділити такі документи: універсали українських гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи та І. Скоропадського; грамоту царя Олексія Михайловича; універсали ніжинських полковників Г. Гуляницького та І. Никифоровича, а також фундуш, наданий І. Мазепою. Зазначені акти управителів Гетьманщини яскраво характеризують увагу керівників країни до справ і загального стану обителі та дозволяють встановити точні розміри і час надання монастирю у власність тих чи інших володінь.

Наступну підгрупу складають документи, що містять інформацію про особливості діяльності монастирської адміністрації з питань розширення і упорядкування як нового, так і вже існуючого нерухомого майна – це купчі, дарчі, уступчі та обмінні листи, надані настоятелям обителі від приватних осіб міста Ніжина, передмістя і навколишніх сіл.

В окрему підгрупу матеріалів фонду слід виділити духовні заповіді, які склали ще один важливий шлях формування монастирського майна. Що стосується судової

документації, то вона представлена лише одним документом, у якому йдеться про встановлення прикордонних позначок для визначення монастирської землі.

Розглянемо документи означеного фонду, що відносяться до історії Ніжинського Благовіщенського монастиря. Як і в попередньому випадку, тут міститься значна кількість матеріалів, які мають відношення до майнової власності обителі, це, насамперед, універсали гетьманів І. Скоропадського та Д. Апостола, копії розпоряджень Богдана і Юрія Хмельницьких, зроблені у 1768 р., і універсал ніжинського полковника П. Толстого. Надалі справи фонду поділяються за тими ж ознаками, як і у попередньому випадку, а саме: великий масив купчих, дарчих, уступчих та обмінних листів; духовні заповіти; судова документація. Певною особливістю означених одиниць збереження першої і другої групи є те, що вони представлені як в оригіналах, так і у більш пізніх копіях, зроблених для Ніжинської міської ратуші, причому основний зміст багатьох із них ідентичний, що дозволяє зайвий раз переконатися у їх достовірності. Продовжуючи характеристику другої групи документів фонду, слід зазначити, що, окрім наведених вище актів, у ній зберігаються два заставні записи, які дають можливість розглянути діяльність монастиря у розрізі фінансового підприємництва. Окрім цього, важливе значення мають кілька документів, які суттєво доповнюють розкриття багатьох поставлених проблем, а саме: перелік дворів і пляців, придбаних С. Яворським у центрі м. Ніжина для будівництва Благовіщенського собору, сповідальний розпис церков відомства монастиря за 1769 р., де містяться дані про склад населення всіх станів, що проживали у монастирських вотчинах; детальний опис церковного і монастирського майна, а також геометричний план земель, залишених за обителлю після секуляризації її володінь.

Значно доповнили відомості з історії Ніжинського Благовіщенського монастиря одиниці збереження фонду «Київська духовна консисторія» (ф. 127), в якому містяться такі документи: копія указу Синоду про зміни в управлінні обителі, відомості про її церкви, послужні списки настоятелів, у яких зазначався кількісний і якісний склад братії, а також детальний опис церковних речей.

Не менш важливу групу архівних джерел складають матеріали фондів Державного архіву Чернігівської області. У даному випадку монастирські документи в окремий фонд не виділені, а здебільшого зберігаються у загальних збірниках справ обителей Чернігівської єпархії. Найбільша їх кількість представлена у фонді «Чернігівська духовна консисторія» (ф. 679). Щодо класифікації одиниць збереження, то, перш за все, слід виділити таку підгрупу документів законодавчо-розпорядчого характеру, як укази Синоду про призначення і переведення настоятелів обителі, укази Чернігівської консисторії про призначення, переведення і посвячення у сан різних духовних осіб і монастирських служителів, а також рапорти архимандритів про отримання наказів і виконання розпоряджень духовного відомства. Окрему підгрупу документів фонду становлять матеріали, що містять важливу інформацію про господарське і економічне становище монастиря після секуляризаційної реформи 1786 р. Це в основному відомості про надходження і використання адміністрацією окладної штатної суми та інших прибутково-витратних статей, листування з приводу пояснення неправомірних дій монастирського скарбника та накази про звільнення церковних службовців від загальнодержавних повинностей. До наступної підгрупи одиниць збереження фонду слід віднести послужні списки настоятелів монастиря і відомості про якісний і кількісний склад монастирської братії. Заслугує на увагу досить велика і, що найголовніше, надзвичайно змістовна підгрупа документів про стан і відновлення обителі після пожежі 1797 р., особливості розбудови архітектурного ансамблю на початку XIX ст., заходи керівництва щодо подальшого утримання церков і приміщень, а також вирішення спірних питань, що виникали між підрядниками і монастирською адміністрацією. Окрім цього, слід відзначити і ті матеріали, що не увійшли до складу жодної з перелічених підгруп, це одна судова справа, документи про нагородження архимандрита В. Черняєва і звіт про стан Чернігівської єпархії за 1877 р.

Незначні за кількістю, але важливі за змістом документи з питань ремонту і планів реконструкції Ніжинського Благовіщенського монастиря кінця XIX – початку XX ст. зберігаються у фонді «Чернігівська губерньська управа» (ф. 127). Означені матеріали представляють неабияку цінність не тільки через те, що містять результати огляду

приміщень монастиря губернськими архітекторами і фіксують рекомендації щодо їхньої подальшої експлуатації і відновлення, але й подають детальний план усього архітектурного ансамблю Благовіщенської обителі і Георгіївської церкви Ветхоріздвяного монастиря.

Важливу групу матеріалів становлять одиниці збереження Ніжинської філії Державного архіву Чернігівської області. Як і в попередньому випадку, документи не систематизовані, а розміщені у різних фондах: «Ніжинська міська дума» (ф. 341), «Адміністративні відділи виконавчих комітетів окружних рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» (ф. Р-61, ф. Р-6120) та «Земельні управління виконавчих комітетів окружних рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» (ф. Р-508). У першому з них зберігаються справи, пов'язані з майновою власністю обителі, ремонт дороги до Ветхоріздвяного монастиря та листуванням про видачу свідоцтв на право оренди ренських погребів під торговельними лавками Ніжинської Благовіщенської обителі. Заслужують на увагу фонди, що мають відношення до історії монастиря за радянських часів. У них міститься інформація про храми обителі, перелік церковного майна станом на 1921 р. та особливості їх передачі до Благовіщенської української парафіяльної ради при Ніжинському чоловічому монастирі та російській громаді, а також детальний опис господарства Ветхоріздвяної обителі.

У ході пошукової роботи у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського виявлено значну кількість матеріалів. Надзвичайно важливі дані зберігаються у фонді М. Бережкова (ф. ХХІІІ). Вони суттєво уточнюють історію розвитку Ніжинського Благовіщенського монастиря, містять список усіх архімандритів обителі з часу її заснування, а також їхні біографічні дані. У фонді С. Маслова (ф. ХХХІІІ) зберігається збірник документів Ніжинського Благовіщенського монастиря. Зокрема, укази Синоду настоятелям, заповіти С. Яворського, каталог бібліотеки митрополита, чимало клопотань і звернень архімандритів, а також опис церковних речей. Подібний, але більш пізній опис і дані про монастирських настоятелів містяться у фонді «Київська духовна академія (1819 – 1920)» (ф. 160). Фрагментарні історичні відомості є у фондах О. Кістяківського (ф. 61) і М. Петрова (ф. 255). Серед матеріалів, що висвітлюють історію православних монастирів Лівобережної України, слід відмітити працю П. Федоренка з фонду «Українська Академія наук – Всеукраїнська Академія наук (УАН – ВУАН (1918 – 1934)» (ф. X), присвячену широкому колу напрямків господарської діяльності обителі; а також роботу С. Гульєма, яка зберігається у фонді «Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС) (1839 – 1922)» (ф. V), про історію заснування Ніжинського Благовіщенського монастиря. Заслужують на увагу і матеріали фонду «Київський університет св. Володимира (1834 – 1919)» (ф. VІІІ), а саме: оригінал лекцій С. Яворського, які він викладав у Києво-Могилянській колегії, і рукопис праці О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание».

Значним доповненням до вивчення історії Ніжинського Благовіщенського монастиря стали речові джерела, що зберігаються як матеріально, так і в описах. Серед них заслуговують на увагу архітектурні ансамблі Благовіщенського і Ветхоріздвяного монастирів – Благовіщенський і Георгіївський собори; церкви Св. Петра і Павла, Різдва Пресвятої Богородиці, Іоанна Предтечі (надбрамна); дзвіниці, келії настоятелів і ченців, трапезні, святі ворота, торговельні лавки і різні за призначенням господарські приміщення. Важливі значення мають описи внутрішнього оздоблення приміщень обителі, іконостасів, предметів церковного культу, особистих культових речей духовенства, старовинних напестольних евангелій, монастирської бібліотеки тощо. Важливим джерелом щодо вивчення монастирського комплексу залишаються матеріали про іконографію та архітектуру.

Таким чином, джерельна база з історії, господарської і культурно-просвітницької діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря у ХVІІІ – на початку ХХ ст. репрезентативна. Вона представлена опублікованими та архівними документами і матеріалами 15 фондів архівних та бібліотечних установ Києва, Чернігова і Ніжина, переважна більшість яких маловідома або вперше залучена до наукового обігу. Серед означених джерел можна виділити такі їх види, як законодавчі і директивні документи, представлені царськими грамотами, універсалами і фундушми українських гетьманів

і козацької старшини, указами Синоду, а також розпорядженнями Київської і Чернігівської консисторій. Статистичні джерела – це книги прибутків та видатків, описи складу населення, яке проживало у монастирських вотчинах, церковного майна, бібліотеки тощо. Майнова документація представлена чималою кількістю купчих, обмінних, дарчих, заставних листів і духовних заповітів приватних осіб. У значно меншій кількості представлені судово-слідчі матеріали і документи. Певна додаткова інформація міститься в епістолярній спадщині С. Яворського і речових джерелах.

¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторстве. – К.: Губернская типография, 1873. – Ч. 1. – Т. V. – 488 с.

² ПСЗ. – СПб.: Типография II Отделения Собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Т. 4. – 1830. – 1167 с. Т. 22. – 1830. – 881 с. Т. 24. – 1830. – 869 с.

³ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / [Сост. Домонтович М.]. – М. – СПб.: Типография Ф. Персона, 1865. – 686 с.; Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / [Упоряд. Т. Б. Ананьєва; редкол.: П. С. Сохань (відп.ред.), Г. В. Боряк, В. А. Смолій, Ф. П. Шевченко, Н. М. Яковенко.]. – К.: Наукова думка, 1997. – 324 с.

⁴ Василенко М. П. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка (1729 – 1730) / Василенко М. П. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1901. – 417 с.

⁵ Послание местоблюстителя патриаршего престола, Рязанского митрополита Стефана Яворского к преосвященному Алексею Сарскому и Подонскому и Варлааму Тверскому и Кашинскому // Чистович И. А. Решиловское дело. Феофан Прокопович и Феофилакт Лопатинский. Материалы для истории первой половины XVIII столетия. Приложения – СПб.: Типография дух. журнала «Странник», 1861. – С. 1 – 4; Макарий. Послание Стефана Яворского, митрополита Рязанского и Муромского к преосвященным Алексею Сарскому и Подонскому и Варлааму Тверскому и Кашинскому, об учении иеромонаха Феофана Прокоповича / Макарий // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российской при Московском университете. Смесь. – М.: Университетская типография, 1864. – Кн. 4. – С. 5 – 8; Терновский Ф. Письма митрополита Стефана Яворского / Ф. Терновский // Труды Киевской духовной академии. – 1866. – № 4. – С. 539 – 555; Незданные проповеди Стефана Яворского // Христианское чтение, издаваемое при Санкт-Петербургской духовной академии. – СПб., 1867. – Ч. I. – С. 239 – 279, 414 – 429, 814 – 837.

⁶ Труды Черниговской губернской архивной комиссии / [под. ред. П. М. Добровольского]. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1902. – Вып. 4. – 223 с.

⁷ Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения / С. Маслов. – К., 1914. – С. I – LXII.

⁸ Календарь Черниговской губернии на 1886 г. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1885. – С. 278; Календарь Черниговской губернии на 1891 г. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1890. – С. 278.

В статье анализируются исторические источники, которые имеют важное значение для изучения истории, хозяйственной и культурно-просветительской деятельности Нежинского Благовещенского монастыря (XVIII – начало XX в.)

Ключевые слова: Нежинский Благовещенский монастырь, архивные материалы, опубликованные источники, архитектурный ансамбль, предметы церковного культа.

Historical sources which are of great importance for researching history, economic, cultural and educational activity of Nizhyn Blagovishensky Monastery in the XVIIIth – the beginning of the XVIIIth centuries are analyzed in the article.

Key words: Nizhyn Blagovishensky Monastery, archival materials, the published sources, architectural complex, subjects of a church cult.